

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

Київ 2022

Міністерство культури
та інформаційної політики України
Національний музей історії України
Скарбниця Національного музею історії України

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

*Матеріали наукової конференції
«Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки»
22 листопада 2021 р.*

Київ 2022

ЮВІЛЕЇ 2021 РОКУ

Минулий рік залишиться в нашій пам'яті кількома символічними датами. Насамперед, 85-річчям від дня народження Бориса Мозолевського та Василя Бідзілі – двох археологів, які свого часу відкрили нову сторінку в історії археологічних досліджень на теренах України.

Обидва науковці належать до покоління, якому випало важкі дитинство та юність у воєнний та повоєнний час, хоч і народились вони в різних частинах України.

Василь Іванович Бідзіля народився в Закарпатті (с. Сасове, тепер Виноградівського району) 23 березня 1936 року в багатодітній селянській родині. У спогадах про молодшого брата М. Бідзіля писав: «Коротке, важке і яскраве життя прожив наш Лоціко, як ми називали його в дитинстві, адже він був самим меншим серед вісьмох братів-сестер у нашій родині». Звичайно, сухі строчки автобіографії Василя Івановича не відбивають усіх труднощів, які виникали в житті. Шлях від дати до дати: школа в рідному селі, педагогічне училище в м. Хуст, історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, по закінченню якого – навчання в аспірантурі і робота в Інституті археології АН УРСР.

Впродовж цього часу Василь Іванович багато працював у археологічних експедиціях: дослідження центру чорної металургії VI–VII ст. поблизу м. Гайворон, поселення та металургійного центру зарубинецької культури в Лютежі (в 1961 р.; 1962–1964 рр). У 1966 р. В. Бідзіля захистив кандидатську дисертацію «Латенська культура на території Закарпаття». А потім, як написав відомий вчений В. Отрощенко, Василь Бідзіля влітку 1968 р. стрімко увірвався до курганної археології (Отрощенко, 2017, с. 7).

А сталося так: наприкінці 60-х років у наших степах розпочали здійснювати програму меліорації. Вона передбачала будівництво каналів для зрошення посушливих земель. У кошторисну документацію були включені витрати на дослідження археологічних пам'яток. У Херсонській області в 1968 р. розпочала роботу Каховська археологічна експедиція під керівництвом О. Лєскова. Розкопки курганів... Оскільки їх будували мешканці степів впродовж 4-х тисячоліть, то і археологам було багато роботи. Адже кургани – земляні насипи над могилами різного часу. Вони розрізняються багатьма ознаками. За археологічний сезон треба було відпрацювати методику розкопок пам'яток.

У цій експедиції вчилися працювати на археологічних об'єктах школярі старших класів, студенти, аспіранти, молоді науковці. Серед них був і В. Бідзіля. Він, маючи

досвід археологічних досліджень пам'яток ранньослов'янських, поринув у інший світ – скіфський. Польові сезони у Каховській експедиції дали уявлення про конструкції скіфських могил, особливості їх «архітектури». У 1969 р. Василь Іванович очолив Північно-Рогачицьку археологічну експедицію. Сам він вважав, що в цьому був елемент випадковості: метр скіфської археології О.І Тереножкін відмовився від керівництва, а у О. Лескова були клопоти з організацією нового відділу – новобудівного. Завданням цього підрозділу було об'єднання всіх робіт на території меліоративних новобудов.

До Північно-Рогачицької експедиції з Каховської перейшли і Б. Мозолевський, В. Болтрик, Е. Яковенко. Всі молоді, завзяті, археологія для них – це життя. Перед ними була поставлена задача: дослідити курган Гайманова Могила поблизу с. Балки Запорізької обл. Його висота складала 9 м, судячи з усього, ця споруда могла належити до розряду «царських» скіфських усипальниць.

Треба зазначити, що на той час в Україні ще не було спеціалістів, які б мали досвід у розкопках великих курганів. Отже В.І. Бідзіля, взявши на себе організацію експедиції та проведення дослідження кургану, одночасно взяв і велику відповідальність, тому, щоб виконати роботу, використав усі свої знання, професійні навички. У пригоді науковцю стали його цікавість до артефактів різного часу. А ще – хороша команда. Так, як це було в Каховській експедиції. О. Лесков, згадуючи розкопки у кінці 60-х – на початку 70-х років, писав: «...необхідно відмітити, що загальний ентузіазм, пов'язаний з великими перспективами подальших досліджень, сприяв створенню міцних постійних колективів експедицій...» (Лесков, 2012, с. 8).

Ніхто не сумнівався, що Гайманка складна за конструкцією споруда. Потрібно було виробити певний план археологічних розкопок. Як зазначив археолог С. Полін – він узагальнив всі матеріали дослідження Гайманової Могили – до середини 70-х років насипи курганів не вважали інформативними, тому досить поверхово вивчали особливості їх конструкцій. Тому одне з головних досягнень В. Бідзілі – чітко сформульовані задачі з дослідження структури скіфського кургану (Полін, 2012, с. 14). Крім того, дослідження Гайманки викликало нові методи розкопок: застосування техніки – бульдозерів, грейдерів, а крім того, кріплення підземних споруд. Ще раз звернемось до спогадів В. Отроценка: «Дослідження “великого скіфа” є проблемою не лише науковою, але й технічною, гірничою. Практика залучення до розкопок бригади професійних шахтарів була апробована саме Василем Івановичем. Григорій Коваленко та Ріхард Скібинський з Дніпрорудненської залізничної шахти стали легендарними археологічними шахтарями, що прокладали й кріпили для науковців шлях до золота й слави та берегли їхнє життя» (Отроченко, 2017).

І от – перші відкриття: так звана господарська ніша, а потім – схованка, до якої за скіфських часів помістили срібний церемоніальний посуд. Особливо вражала чаша – шедевр античного мистецтва. На її поверхні – надзвичайно високохудожні образи скіфів – виразні портрети, детально змальовані постаті і статечних чоловіків, і молодих, і юнака. Ясно, що твір – багатоплановий, і про нього будуть говорити на конференціях, писати наукові статті. Саме Б. Мозолевському пощастило натрапити на схованку (тайник): «21 вересня 1969 р., десь близько 13 години ... під моїм ножем у підлозі з'явився невеликий отвір» (Мозолевський, 1983, с. 126-127).

А зразу після знахідки приїхали археологи із сусідніх експедицій. Засновники української школи скіфології О.І. Тереножкін і В.А. Іллінська вже працювали на Гайманці як наукові консультанти і поділяли щасливі моменти відкриття з усіма співробітниками. Це відображено на відомій фотографії: ми бачимо щасливі обличчя людей, яким доля подарувала можливість доторкнутись до шедевру античного мистецтва (рис.1).

Рис. 1. Розкопки Гайманової Могили, 1969 р.

Зліва направо: Б.М. Мозолевський, В.І. Бідзіля, О.І. Тереножкін, В.А. Іллінська.

Отже, роботи на Гайманці відбувались за планами і методикою, які запропонував В.І. Бідзіля. Вона, тобто методика, не завжди була досконалою, але вдалося виявити і зафіксувати основні конструкції насипу, зокрема – три кріпиди, які споруджували, коли здійснювали поховання нових небіжчиків, нові досипки в кургані, інші особливості будівництва усипальниць. Як зазначають науковці, ні один скіфський курган, який досліджували в ті роки, не був розкопаний так ретельно, як Гайманова Могила (Полін, 2012, с. 17-18). Досвід, набутий при дослідженні цього кургану,

використовували археологи в роботі на інших пам'ятках, адже великі археологічні розкопки охоплювали усі південні області Українських земель. Північно-Рогачицька експедиція в 1971 р. стала Запорізькою (на правах відділу). Завдяки праці її співробітників удосконалена методика вивчення курганів, досліджено багато пам'яток, відкрито чимало артефактів. Але В.І. Бідзіля в 1975 р. передав керівництво експедицією В.В. Отроценку, а сам повернувся до відділу археології ранніх слов'ян. Людина творчо невгамовна, через деякий час В. Бідзіля обґрунтував необхідність створення лабораторії фізико-хімічних методів в археології. Василь Іванович її очолив і лабораторія, а згодом відділ, стала базовою у вивченні давньої історії чорної металургії на сході Європи. Крім того, значно розширили наукові горизонти дослідження з палеоботаніки та палеозоології, технології керамічного виробництва тощо. Зараз нікого не здивуєш експериментальною археологією, розробкою методики відтворення і виробничих процесів, і архітектурних споруд, і прикрас тощо. А в 70-х роках тільки почали з'являться праці в цих напрямках. В.І. Бідзіля, дослідивши наприкінці 70-х – у 80-і рр. металургійні центри поблизу Умані та Житомира, побудував на території Видубицького монастиря – там знаходився Інститут археології АН УРСР – горн і провадив експерименти з виплавки заліза (рис.2). Результати польових та лабораторних досліджень викладені у колективних монографіях.

Рис. 2. Василь Бідзіля проводить експеримент з виплавки заліза.

Ще одна сторінка в біографії В. Бідзілі – створення науково-виробничого кооперативу «Археолог». Це стало можливим, коли в СРСР з'явився закон «Про кооперативи». Василь Іванович ще за часів свого керівництва Запорізькою експедицією підготував проект створення філіалу Інституту археології, який би провадив дослідження на всіх новобудовах України. Співробітники повинні були також готувати публікації матеріалів. Але здійснити все це не вдалося через низку причин. Але тоді, у 1989 р., була створена така структура, в діяльності якої головним було госпрозрахункове фінансування археологічних досліджень. Знову навколо В.І. Бідзілі зібрались люди, які утворили разом потужну команду. За роки існування кооперативу проведено численні розкопки на Київському Подолі, у Вишгороді, поселень в Житомирській та Тернопільській областях, курганів і в українських степах, і Дніпровському лісостепу. Але «Археолог» не встиг реалізувати всі амбітні плани, бо в країні почалася загальна економічна криза, було заморожене всіляке будівництво, а отже і фінансування археології.

У 1994 р. В.І. Бідзіля повернувся до Інституту археології. Працював у секторі скіфо-сарматської археології, готуючи до друку матеріали археологічних досліджень впродовж кількох сезонів на Запоріжжі. Але – смерть після тривалої хвороби ...

Справу продовжив С. Полін, підготувавши до друку монографію «Скіфський царський курган Гайманова Могила» (Бідзіля, Полин, 2012).

Як уже було сказано, розкопки царського скіфського кургану стали школою для **Бориса Мозолевського**. Він народився 4 лютого 1936 р. в с. Миколаївка Веселинівського р-ну Миколаївської обл. в селянській родині. Батько загинув на фронті, тому Бориса і його сестру «підіймала» мама самотужки.

Якщо читати автобіографію Б. Мозолевського, то наче ніяких труднощів не було, правда, більше, ніж у В. Бідзілі, записів щодо перемін у житті. Хлопець, який ріс серед степових просторів, мріяв про небо. І після семирічки в 1951 р. Борис Мозолевський став вихованцем Одеської спецшколи Військово-повітряних сил СРСР, а після розформування закладу в жовтні того ж року потрапив до однієї із одеських частин Військово-морського флоту. В серпні 1952 р. вступив до Єйського військово-морського авіаційного училища; у 1954 р. став курсантом 93-го військово-морського авіаційного училища під Ленінградом. У 1956 р. демобілізувався (почався процес скорочення армії), отже треба було шукати нового місця у житті. Борис поїхав до Львова, де познайомився з вербувальником із Київського заводу залізобетонних конструкцій. Попрацювавши на цьому підприємстві, згодом перевівся на роботу до кочегарки при Будівельно-монтажному управлінні тресту «Укрторгбуд». У 1958 р. вступив на заочне відділення історико-філософського факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Увесь час писав вірші, познайомився з

людьми, яких пізніше стали називати шестидесятниками. На їхніх зібраннях читав і свої твори, які створили йому репутацію (в «органах» звичайно) неблагонадійного. Справді, хіба міг радянський поет написати: «Фридрих Энгельс! Какими тропами, продирались мы, срываясь вниз, чтоб узнать, что был утопией выстраданный Марксом коммунизм». Тому й працював 13 років у кочегарці.

Після закінчення університету в 1964 р. Борис Миколайович кілька місяців був керівником археологічного гуртка у Київському палаці піонерів. А впродовж 1965–1968 рр. на посаді молодшого редактора літератури з історії та археології у видавництві Академії наук УРСР «Наукова думка» готував до друку наукові монографії та збірники. В роботі Б. Мозолевського була і книга Олени Апанович «Збройні сили України першої половини XVIII ст.». Десь у високих кабінетах працю визнали буржуазно-націоналістичною. І Б.М. Мозолевському довелося знову працювати кочегаром, цього разу – у Київському технікумі транспортного будівництва. Це була робота на зимовий період, бо влітку Борис Миколайович щороку вирушав до археологічних експедицій.

Про різні сторінки життя Б. Мозолевського написано немало. Особливо минулого року, коли збіглися дві ювілейні дати: 85 річчя від дня народження Бориса Миколайовича та 50 років знайдення пекторалі. Згадали і про інтерв'ю, в якому журналіст Володимир Стецюк розпитував Б. Мозолевського про його життєві шляхи і про «знахідку століття» – пектораль. На питання, коли Борис вирішив присвятити себе археології, Мозолевський розповів: «Перше моє археологічне причастя відбулося в експедиції О.І. Тереножкіна. Саме в 1964-му, коли я закінчував університет, експедиція проводила рятувальні розкопки скіфського кургану поблизу Орджонікідзе. Там, на Страшній Могилі, я й зазирнув у сповнені смутку темні очі юної скіф'янки і ніби відчув таємничий подих вічності».

Згодом, уже після закінчення університету, були археологічні дослідження степових курганів в складі Скіфської Нікопольської експедиції (керівник О.І. Тереножкін), а пізніше – в Каховській експедиції під керівництвом О.М. Лєскова, крім того – дослідження Трахтемирівського городища (керівник Г.Т. Ковпаненко). До штату Інституту археології Б. Мозолевського не зараховували, адже він був «під ковпаком КДБ». Але Борис мав хорошу школу та досвід польових досліджень. Тому, коли в 1969 р. Василь Бідзіля розпочав роботу на великому скіфському кургані Гайманова Могила, то Борис був у його команді. Б. Мозолевський отримав новий досвід з вивчення царських курганів зі складною конструкцією насипу, застосування техніки, виконання шахтарських робіт із закріплення підземних споруд. Все це стало у пригоді в 1971 р., коли Б. Мозолевський провадив археологічні розкопки кургану Товста Могила поблизу м. Орджонікідзе (нині Покров) Нікопольського району

Дніпропетровської області. І якщо дослідження археологічних пам'яток у Запорізькій області відбувалось завдяки фінансуванню від Міністерства меліорації (програма спорудження іригаційних систем), то на Дніпропетровщині угода про археологічні дослідження була підписана між Інститутом археології та трестом «Орджонікідземарганець». Директор тресту Г.Л. Середа з великою прихильністю ставився до археологів, зокрема до Бориса Мозолевського.

В 1970 р. для проведення археологічних досліджень був створений Орджонікідзевський загін, керівником якого призначили Бориса Миколайовича. А 1971 р. випала нагода розкопати курган Товста Могила. Її висота майже така ж, як і Гайманової Могили, але був курган частково зруйнований, крім того, попередні висновки свідчили, що ця поховальна споруда відноситься до епохи бронзи. Але Мозолевський чомусь був упевнений, що курган скіфського часу і споруджений над могилою скіфського зверхника.

До Орджонікідзе приїхали Б. Мозолевський і лаборант О. Загребельний. Вони і розпочали роботу. Це було в березні. Як згадував Борис Миколайович, було холодно: дошкуляли степові вітри, але зігрівала думка, що в кургані буде «щось велике і блискуче». Потім до експедиції приїхали скіфологи Є. Черненко, Г. Ковпаненко та й інші спеціалісти. Г.Л. Середа всіляко допомагав у організації роботи: скрепери для зняття насипу, шахтарі. Впродовж кількох місяців працювали археологи і могли радіти прекрасним результатам. Під насипом було поховання жінки з дитиною. Про їхню належність до верхівки скіфського суспільства свідчать числення золоті прикраси, а також – супровідні особи. Але найцікавіше Б. Мозолевський знайшов там, де ніхто не чекав: перед входом до пограбованої могили скіфського «царя», мабуть, була влаштована схованка: на невеликій площині лежала золота пектораль – нагрудна прикраса, меч із золотою накладкою на піхвах, нагайка із золотим обплетенням. Звичайно, найбільше захоплення викликала пектораль. Цей шедевр античного мистецтва став всесвітньо відомим. Про пектораль із Товстої Могили написано наукові і науково-популярні праці, знято фільми і сюжети для телебачення. Але ще багато загадок вона таїть у собі (рис. 3).

Рис. 3. Борис Миколайович Мозолевський – відкривач пекторалі.

Отже 1971 р. став для Бориса Миколайовича знаковим (йому на той час минуло 35 років). Відбулися зміни у всіх сферах життя: минулою датою зарахували до штату Інституту археології на посаду молодшого наукового співробітника з персональною ставкою 200 карбованців. Окрім того, йому виділили трикімнатну квартиру на проспекті Науки. Того самого року Бориса Миколайовича прийняли до Спілки письменників СРСР.

Б. Мозолевський ретельно вивчав результати дослідження Товстої Могили. Усі матеріали узагальнені в монографії «Товста Могила», виданій «Науковою думкою» у 1979 р. За два роки потому Борис Мозолевський захистив дисертацію, одержавши ступінь кандидата історичних наук.

З 1983 р. Борис Миколайович обіймав посаду старшого наукового співробітника ІА АН УРСР, а з 1986 р. й до останніх днів життя – завідувача Сектору скіфо-сарматської археології. На той час він був один із найавторитетніших дослідників великих скіфських курганів. Керував розкопками таких курганів, як Хомина (1970), Денисова (1972), Реп'яхувата (1974), Товста Жовтокам'янська (1974–1975), Бабина, Водяна (1986), Соболева (1991–1992), Перша і Друга Завадські (1973) Могили та багато інших. В останні роки життя дослідник працював над докторською дисертацією, присвяченою проблемам етногеографії Скіфії. В 1993 р., незадовго до смерті археолога, загальним рішенням ІА АН України та Київської академії Євробізнесу Борису Мозолевському присудили Міжнародний диплом «Золотий скіф», який він вже не встиг отримати.

В одному з останніх віршів звучать його слова, як заповіт:

Мовчки огляну з портрета
Шлях, що судилось пройти.
Тільки не плачте, не треба! –
Я ж вам лишаю світи.

І третя ювілейна дата 2021 р. – **50 років знайдення пекторалі.**

На відзначення цієї дати ми створили виставку «Пектораль – знахідка століття», підготували альбом «Симфонія пекторалі», який вийшов друком у видавництві «Мистецтво» (на жаль, дуже обмеженим накладом), провели різноманітні заходи для популяризації знаменитого шедевра античного мистецтва: авторські екскурсії, зустрічі з режисером О. Рябокрисом і перегляд його фільмів, присвячених Б. Мозолевському і пекторалі.

Головною нашою метою було не тільки поширити знання про видатний твір давнини, але й віддати данину пам'яті усім, хто працював на Товстій Могилі. Бо, як писав Б. Мозолевський: «Тільки пам'яті смерті немає, бо пам'ять і є життя».

Творча група, яка включала наукових співробітників та реставраторів нашого музею: Ю. Білана, Є. Величко, І. Вітрик, Л. Клочко, О. Ліфантій, М. Луцик, О. Підвисоцьку, Ю. Полідовича, В. Проволовського, С. Проволовського, С. Синьоокого – розпочала роботу ще в лютому 2021 р. Як натхненно ми працювали! Були бурхливі обговорення, суперечки, але всі члени команди були свідомі того, що ми повинні показати на виставці не тільки шедевр античного мистецтва – пектораль, але й якомога повніше продемонструвати колекцію речей, знайдених в кургані Товста Могила.

Експозиція була розміщена в аванзалі та 3-му залі музею (15 вітрин). Експонати представлені у вітринах за хронологією їх знайдення під час досліджень кургану. На стендах та інфоблоках вміщені цитати із щоденника Б.М. Мозолевського про розкопки Товстої Могили. Ми, а значить і наші гості, наче разом з дослідником переживали ті миті, коли курган відкривав свої таємниці.

Початок розповіді про дослідження кургану – в аванзалі. Його експозиція – 2 вітрини, в яких знаходяться вирізки з Бокової гробниці – поховання жінки і дитини – знаходиться на фоні зображення скіфського кургану. Поряд розмістився банер з графічною реконструкцією зовнішнього вигляду володаря, його дружини і сина, похованих у кургані (графіка художниці та дослідниці костюму З. Васіної, комп'ютерна колоризація М. Луцик) (рис. 4). Щоб уявити поховальний обряд, за яким небіжчицю-скіф'янку і дитину поклали до могили, у вітринах 3-го залу розмістили експонати, пов'язані з поховальним кортежем (деталі колеса воза, на якому везли небіжчицю до поховання; бронзові навершшя – предмети для оздоблення воза); у наступних вітринах – прикраси та різні речі служниці та служника.

Рис. 4. Скіфська сім'я (за матеріалами розкопок кургану Товста Могила; графічна реконструкція З. Васіної, колоризація М. Луцик).

У наступних вітринах розмістили артефакти, пов'язані з поминальною тризною; поховальним почетом правителя: декоративні елементи вуздечок коней; предмети, за якими можна уявити образи конюхів.

А далі – знахідки з могили «царя». Але центральний експонат – пектораль. Різними засобами на виставці була акцентована ця знахідка століття: слова Б. Мозолевського, якими він висловив своє захоплення; світлини, які демонструють найменші подробиці зображень, а найголовніше вперше за сім років відвідувачі музею могли побачити оригінал пекторалі.

Метою створення виставки була, в першу чергу, інформація про розкопки кургану Товста Могила: для цього якомога повно ми представили колекцію знахідок, що зберігаються у фондах не тільки нашого музею, але й Інституту археології НАН України. Більшість предметів раніше ніколи не були на виставках, тому створення експозиції оригінальних експонатів привернуло увагу тисяч відвідувачів. Вони мали змогу подумки поринути у глибини тисячоліть, а також уявити працю археологів, яка вимагає знань, вміння спостерігати, аналізувати, а крім того, зосередження і терпіння.

Джерела і література

Лесков А.М. От редактора // Бидзиля В.И., Полин С.В. Скифский царский курган Гайманова Могила. – Киев, 2012.

Мозолевський Б. Скіфський степ. – Київ: Наукова думка, 1983.

Отрощенко В.В. В.І. Бідзіля – менеджер української археології // Музейні читання: Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». Київ, Музей історичних коштовностей України, 11-13 грудня 2016. – Київ, 2017. – С. 7-13.

Полин С.В. Исследователь Гаймановой Могилы – Василий Иванович Бидзиля // Бидзиля В.И., Полин С.В. Скифский царский курган Гайманова Могила. – Киев, 2012.